

'İman Etmiş Olamaz' Kalıbıyla Nakledilen Rivâyetler Üzerine Bir İnceleme*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 28 Aralık 2023 Kabul Tarihi: 05 Haziran 2024

✉ **Hamdi Türkoğlu**

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr.
Bayburt Üniversitesi / Bayburt University
İlahiyat Fakültesi / Faculty of Theology
<https://ror.org/050ed7z50>
<https://orcid.org/0000-0002-5740-2401>
hturkoglu@bayburt.edu.tr

Öz

Tarihî süreç içerisinde hadislerin doğru anlaşılması önemsenmiş ve bunun için hem geçmişte hem de günümüzde pek çok çalışma ve araştırma yapılmıştır. Hadisin metnine ağırlık veren bazı hadis ilimleri ve şerhler daha ziyade bu amaçla kaleme alınmış çalışmalardır. Bu çalışmada da esasen bir kısım hadislerin nasıl anlaşılması gerektiğine odaklanılmış ve içeriğinde “لا يؤمن احدكم / iman etmiş olmaz” ifadesinin yer aldığı rivâyetlerin ne anlam ifade ettiği tetkik edilmiştir. Zira bu ifade, geçtiği rivâyetlerin tamamında aynı manayı taşımamaktadır. İlgili ifadenin geçtiği rivâyetin içeriğinde inanç esasları zikrediliyorsa ifade hakiki manada kullanılırken, rivâyetin içeriğinde sosyal ilişkilerden bahsediliyorsa bu durumda da mecazî anlamda kullanılmaktadır. Bir diğer ifadeyle muhtevasını inanç esaslarının oluşturduğu rivâyetlerdeki bu ifade, imanın aslının nefyine hamledilirken inanç esaslarının dışında kalan konulardan bahseden rivâyetlerde ise imanın kemaline hamledilmiştir. Bu itibarla rivâyetin muhtevası, “iman etmiş olmaz” ifadesinin anlamını belirlemektedir. Bu durum dikkate alınarak konuyla ilgili rivâyetler “imanın aslına taalluk eden rivâyetler” ve “imanın kemaline taalluk eden rivâyetler” şeklinde iki ana başlıkta incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İman, İman Etmiş Olamaz Rivâyetleri, Rivâyetlerde İnanç Esasları, Ensar Sevgisi, Adâb-ı Muaşeret, İmanın Aslı ve Kemali.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Study on the Narratives Transmitted with the Pattern of ‘None of your is a believer until. . .’*

Research Article

Received: 28 December 2023 Accepted: 05 June 2024

Abstract

Throughout history, the correct understanding of the Hadiths has been considered important, and many studies and researches have been carried out for this purpose, both in the past and today. Some hadith sciences and commentaries that focus more on the text of the hadith are works written for this purpose. In this research, we mainly focused on how some hadiths should be understood and examined the meaning of the narrations containing the expression “لا يؤمن احدكم”. This is because this expression does not have the same meaning in all the narratives where it is in use. If the principles of faith are mentioned in the content of the narrative in which the expression is used, the expression is used in the literal sense, but if the social relations are mentioned in the content of the narrative, the expression is used in the figurative sense. In other words, in the narrations whose content consists of the principles of faith, this expression is attributed to the negation of the original faith, while in the narrations that deal with matters outside the principles of faith, it is referred to the perfection of faith. In this respect, it can be said that the content of the narration determines the meaning of the expression “he cannot have believed”. In view of this situation, the narrations on this subject were studied under two main headings: “Narrations on the Origin of Faith” and “Narrations on the Perfection of Faith”.

Keywords: Hadith, Faith, Narrations of None of You Is a Believer Until, Principles of Faith in Narrations, Love of the Ansar, Etiquette, the Essence and Perfection of Faith.

---

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Summary

The correct understanding of hadiths has been considered essential throughout history, and many studies and researches have been carried out for this purpose, both in the past and today. The hadiths, the Prophet’s words, deeds, descriptions, creations, and moral qualities, were received with great interest by the first generation of the Companions of Islam and were recorded by rote and in writing. Since this generation, maximum efforts have been made to narrate the hadiths and to understand them correctly. In fact, it is known that the Prophet encouraged the narration of hadiths and warned them about their correct understanding. The following generations considered this guidance of the Prophet, starting from the Companions, and steps were taken in this direction. In this context, from the early periods of the history of hadith, branches of science have emerged that prioritize the understanding of hadith and extensive commentaries have been written. Likewise, many academic studies are being done today in books, articles, and dissertations in order to understand the Hadith or Sunnah correctly.

In line with the goal stated above, this study focuses on the evaluation of the hadiths narrated with the phrase “لا يؤمن أحدكم”/None of you is a believer until”. Because in the main hadith sources, many narrations are conveyed with the words “None of you is a believer until”. When the narratives containing this expression are examined, it is found that they differ in content. In fact, in some of the narrations that contain the expression “لا يؤمن أحدكم”, one or more of the conditions of faith are mentioned, such as belief in Allah and His Messenger, the hereafter and the afterlife, while in others, love of the Prophet, love of the Ansar, wanting for others what you want for yourself, not tormenting your neighbor. It seems that there are topics like banning lies and discussion. In this context, it would not be appropriate to interpret the expression “None of you is a believer until” in narrations that include the principles of belief in the same sense as the expression “None of you is a believer until” in narrations that emphasize the importance of social relations in their content. In other words, while this expression is used literally in some stories, it is used figuratively in others. In other words, while this expression negates the essence of faith in narratives that talk about the principles of faith, it negates the perfection of faith in other matters. Therefore, ignoring this issue when evaluating the narratives in question will have negative consequences.

Considering the content of the narratives, the study has been discussed under two main headings. The first of these headings is “Narratives Concerning the Essence of Faith”, and the second is “Narratives Concerning the Perfection of Faith”. These two main headings were examined by breaking them down into subheadings. In this context, the first title is divided into two titles: “Believing in Four Things” and “Believing in the Prophet”. Under the second heading, the titles “Do not love the Prophet more than anyone else”, “Do not love the Ansar”, “Do not want for others what you want for yourself”, “Do not torture the neighbor”, “Lying and Arguing” are included.

The sources of the narratives have been referred to in the examination of the narratives under the relevant headings. If there is an excess or deficiency in the narratives mentioned in the sources, this situation has occasionally been pointed out. In addition, the attributions of the narratives were evaluated. In this context, the companion or companions through whom the story was told is indicated. In addition, the authenticity of the relevant narrative was assessed by mentioning its attribution. In particular, the fact that the narration is included in the Sahih of Bukhari and Muslim has been accepted as authentic, according to these two authors. Regarding the authenticity of the narration, the hadiths and scholars of the classical and later periods were referred to. In addition, if a narrator mentioned in the isnad is considered weak, he is criticized by applying the sources of jarh and ta’dil.

On the other hand, the way in which the expression “لَا يُؤْمِنُ” in the narrations was understood and explained by the commentators was taken into consideration, and the commentaries compiled in this context were used. While evaluating the content of the narrations, the Quran’s approach to the subject is also pointed out from time to time. As a result, it is emphasized that the expression “لَا يُؤْمِنُ” in the narrations in question does not have the same meaning in all narrations.

Giriş

Hız. Peygamber’in söz, fiil ve takrirleri anlamında kullanılan hadisler, ondan sadır olduktan hemen sonra sahâbe tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmış gerek hıfz gerekse kitâbet yoluyla kaydedilmiş ve sonraki nesillere aktarılmıştır.¹ Sahâbeden itibaren bir yandan hadislerin sonraki nesillere aktarılması hedeflenirken diğer yandan doğru anlaşılmasına önem verilmiştir. Zira sünnete ittiba edilmesi de ancak hadis ve sünnetin doğru anlaşılmasına bağlı bir olgudur. Esasen Hız. Peygamber’in hadislerin rivâyet edilmesi kadar doğru anlaşılması ve kavranması konusunda sahâbeyi yönlendirdiği de bilinmektedir. Nitekim Resûlullah’ın “...Burada bulunanlar bulunmayanlara tebliğ etsin. Olabilir ki burada bulunan kimse kendisinden daha kavrayışlı birine tebliğ etmiş olur.”² yine “Sözümü işiten, kavrayan, ezberleyen ve başkalarına aktaranın Allah yüzünü ak etsin. Nice anlayışlı kimseler vardır ki o, bilgisini kendisinden daha anlayışlı birisine nakleder.”³ anlamındaki sözleri bu durumu dile getirmektedir. Sahâbe ve sonraki nesillerin bu hedefi gerçekleştirmeye yönelik adımlar attıkları görülmektedir. Sahâbenin bilmedikleri hususları birbirlerine sormaları, aralarında istişare etmeleri, konuyu daha iyi bilen birine yönlendirmeleri bu kabildendir.⁴ Aynı şekilde hadis tarihinin erken dönemlerinden itibaren hadislerin doğru anlaşılmasına yönelik kaleme alınan dirâyetu’l-hadis, fikhu’l-hadis, ihtilafu’l-hadis, ilelü’l-hadis, garfbü’l-hadis, esbâbü vürûdi’l-hadis ilimleri ve şerh çalışmaları bu anlayışın birer ürünüdür. Günümüzde de hadislerin/sünnetin anlaşılması noktasında akademik düzeyde kitap, tez ve makale türünde muhtelif çalışmalar yapılmaktadır.⁵ Bu çalışmaların bir kısmında hadis ve sünnetin doğru anlaşılması noktasında belirli kural ve metotların bulunmasının gerekliliği

¹ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri* (İstanbul: İFAV, 2014), 36.

² Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu’s-sahih*, thk. Mustafa Dîb el-Boga (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr/Dâru’l-Yemâme, 1414/1993), “İlim”, 9.

³ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdülbâkî v.dğr. (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Beyânî, 1395), “İlim”, 7.

⁴ Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadis ve’l-muhaddisîn* (Mısır: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, ts.), 28.

⁵ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: Otto, 2014); Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul (İstanbul: Nida, 2011); Selçuk Coşkun, *Hadise Bütüncül Bakış: Tesbit-Anlama-Anlatma Bağlamında Bir İnceleme* (İstanbul: İFAV, 2016); Saffet Sancaklı, *Sünneti Doğru Anlamak* (İstanbul: Sır Yayıncılık, 2001).

ortaya konulurken diğer bir kısmında ise belirli hadis veya hadislerin anlamı üzerinde durulmuştur.⁶ Yine bazı akademik çalışmalarda kâmil iman konusu ele alınmış ve bu çalışmada da ele alınan bazı rivayetler farklı açılardan değerlendirilmiştir. Bir makalede hadis şerhlerindeki kâmil imân mefhumunun din algısı üzerindeki etkileri tetkik edilmiştir. Bahsi geçen çalışmada iman ve mü'min kavramlarına ilişkin şerhler ve bu şerhlerin sonucunda ortaya çıkan kâmil iman mefhumu üzerinde durularak kâmil iman mefhumunun toplumun din algısı üzerindeki etkileri ve dinî metinlerin anlatımında dikkat edilecek bazı hususlar ele alınmıştır.⁷ Başka bir çalışmada ise rivayetlerden yola çıkarak kâmil iman kavramının karakter özellikleri araştırılmıştır. Bu kapsamda sahih iman, salih amel ve güzel ahlâkın kâmil iman için önemli bir yere sahip olduğu vurgulanmıştır.⁸ Konuyla ilgili bir başka çalışmada ise “sizden biri kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe, (mükemmel) mümin olamaz” rivayeti incelenmiş ve söz konusu rivayetin insanın başkalarıyla insanca yaşaması için önemli bir ölçü olduğuna işaret edilmiştir.⁹

Bu çalışmada “لا يؤمن أحدكم /iman etmiş olamaz” kalıbıyla rivâyet edilen hadisler ele alınarak bu ifadenin ne anlama geldiği araştırılacaktır. Bu kalıpla temel hadis kaynaklarında çok sayıda rivâyet bulunmaktadır. Bu ifadenin zikredildiği rivâyetlerin içerikleri ise farklılık göstermektedir. Bir kısım rivâyetlerde Allah ve Resûlü'ne, âhiret ve kadere iman gibi imanın şartlarından biri veya birkaçı dile getirilerek bu rükünleri kabul etmeyen kimseler “iman etmiş olamaz” şeklinde nitelenirken başka bir kısım rivâyetlerde en-sarı sevme, kendisi için istediğini başkası için de isteme, komşuya eziyet etme, yalan ve tartışmayı yasaklama gibi konuların gereğini yerine getirmeyenler de bu şekilde nitelendirilmiştir. Dolayısıyla aynı ifadenin hem inanç esasları hem de bunun dışında muamelat ve ahlâkî konularda kullanılması ve bu kullanımlardaki anlam farklılığının dikkate alınması önem arz etmektedir. Özellikle zaman zaman dinî metinlere literal ve lafızcı yaklaşımlar konunun önemini daha da artırmaktadır. Bu sebeple çalışma, “iman etmiş olamaz” kalıbıyla nakledilen rivâyetlerin anlam, mana ve maksadının doğru tespit edilmesini hedeflemektedir.

⁶ Tek bir hadis veya herhangi bir konudaki hadislerin değerlendirilmesiyle ilgili çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak burada konuyla benzerliği sebebiyle bazı çalışmalara yer verildi. Emrah Kandemir, “Kütüb-i Sitte Hadislerinde Geçen ‘Leyse Minnî/Minnâ’ İfadeleri Üzerine Mütâlaa”, *Hikmet Yurdu* 14/28 (2021), 286-309; Mustafa Taş, “‘Bizden Değildir/ليس منا’ Formatındaki Hadisler ile Bunların Anlamına Dair Bazı Mülâhazalar”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 8/2 (2022), 245-270.

⁷ Mehmet Sırrı Şık, “Hadis Şerhlerindeki Kâmil İmân Mefhumunun Din Algısı Üzerindeki Etkileri”, *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 2 (2022), 128-164.

⁸ Hüseyin Vuruşkan, “Hadislerin Diliyle İman-ı Kâmil Kavramının Karakteri”, *Diyanet İlmî Dergi* 55/2 (2019), 339-377.

⁹ Mustafa Işık, “Evrensel Bir Hadis Denemesi: Ben ve Öteki”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (2011), 143-154.

Rivâyetlerin muhtevaları dikkate alınarak çalışma, “İmanın Aslına Taalluk Eden Rivâyetler” ve “İmanın Kemaline Taalluk Eden Rivâyetler” şeklinde iki ana başlık etrafında incelenmiştir. İnanç esaslarından bahseden rivâyetler ilk başlık altında, inanç esasları dışındaki konulardan bahseden rivâyetler de ikinci başlık altında ele alınmıştır. Hz. Peygamber’i sevmeye ilgili rivâyetlerin ikinci başlık altında verilmesinin sebebi Resûlullah’ı sevme ile onun emrini yerine getirme ve nehyinden uzak durma arasında doğrudan bir ilişki kurulmasıdır. Diğer bir ifadeyle Hz. Peygamber sevgisi sünnete uygun yaşama olarak tezahür edecektir. Bu yönüyle ona itaat ve ittibanın olmaması kişinin imanın aslı ile değil kemaliyle ilişkilendirilmiştir. Buna ilaveten her bir başlığın diğer başlıklarla geçişkenlik arz ettiğini de belirtmek gerekir. Ayrıca rivâyetlerin değerlendirilmesinde ilgili haberin geçtiği kaynaklara işaret edilmiş, rivâyetlerin sıhhati hakkında bilgiler verilmiş ve senedlerde geçen bir kısım râvîler hakkındaki tenkitlere yer verilmiştir.

1. İmanın Aslına Taalluk Eden Rivâyetler

1.1. Dört Şeye İman Etmeyle İlgili Rivâyetler

Temel hadis kaynaklarında kişinin Allah’a, Resûlullah’a, öldükten sonra dirilmeye ve kadere iman etmesi gerektiğinden bahseden rivâyetler bulunmaktadır. Bu rivâyetlerde belirtilen dört esasa iman etmeyen kişinin mümin olamayacağı ifade edilmektedir. Bahsi geçen rivâyetler Tayâlisî (ö. 204/819),¹⁰ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855),¹¹ İbn Mâce (ö. 273/887),¹² Tirmizî (ö. 279/892)¹³ ve İbn Hibbân (ö. 354/965)¹⁴ gibi musanniflerin eserlerinde yer almaktadır. İlgili rivâyetlerden biri Tirmizî’de şu şekildedir:

“Kişi şu dört şeye yani Allah’tan başka hiçbir ilah ve otoritenin olmadığına, benim Allah’ın Resûlü olduğuma ve beni hak ile gönderdiğine, ölüme ve ölümden sonraki dirilmeye ve kadere inanmadıkça iman etmiş olamaz (لا يؤمن).”¹⁵

Ahmed b. Hanbel’in¹⁶ rivâyetinde olduğu gibi bazı rivâyetlerde sadece kadere iman etmekten bahsedilirken Tirmizî ve İbn Mâce’nin¹⁷ eserlerinde Allah’a, Resûlullah’a, âhirete ve kadere iman etmekten bahsedilmektedir.

¹⁰ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdî'l-Muhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1419), 1/103.

¹¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût - Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1401), 2/152, 340.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dâru İhyai’l-Kütübi’l-Arabi, ts.), “İftitâhu’l-Kitab”, 10.

¹³ Tirmizî, “Kader”, 10.

¹⁴ Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebî Hâtim el-Bustî İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1408), 5/128.

¹⁵ Tirmizî, “Kader”, 10.

¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/305.

¹⁷ İbn Mâce, “İftitâhu’l-Kitab”, 10.

Bazı rivâyetlerde ise ifade “iman etmiş olmaz” yerine “imanın tadını alamaz” şeklinde geçmektedir. Rivâyetlerden biri diğerine nispetle daha detaylı olsa da Tayâlisî,¹⁸ her iki manadaki rivâyetleri tahrir etmiştir.¹⁹

Yukarıda metinleri verilen rivâyetler daha çok Hz. Ali (ö. 40/661) vasıtasıyla bilinmektedir. Bununla birlikte imanın bir veya birkaç rûknundan bahseden rivâyetler Hz. Ali dışında Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652),²⁰ Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652),²¹ Abdullah b. Amr (ö. 65/684)²² ve Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697),²³ tarafından da rivâyet edilmiştir. Hz. Ali kanalıyla merfû olarak nakledilen rivâyetin ekseriya Rib'î b. Hırâş→Mansûr vasıtasıyla yaygınlık kazandığı görülmektedir. Tirmizî, bu rivâyeti Ali b. Ebî Tâlib→Rib'î b. Hırâş²⁴→Mansûr b. el-Mu'temir²⁵→Şu'be b. el-Haccâc²⁶→Ebû Dâvûd et-Tayâlisî²⁷→Mahmud b. Gaylân²⁸ tarihiyle rivâyet etmektedir. Tirmizî'nin kaydetmiş olduğu bu senedin muttasıl, râvîlerinin sika olduğu anlaşılmaktadır. Hâkim (ö. 405/1014), hadisın Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) şartlarına göre sahih olduğunu söylemekte, Zehebî'nin (ö. 748/1348) ise Hâkim'in bu hükmünü

¹⁸ Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/103, 1/142.

¹⁹ Ayrıca bk. Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehadis ve'l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 6/158; Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdî Abdilmeccid es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 9/157.

²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 45/482.

²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/185.

²² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/305.

²³ Tirmizî, “Kader”, 10.

²⁴ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh İclî, *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-'ilm ve'l-hadis ve mine'd-du'afâ' ve zikru mezâhibihim ve ahbârihim*, thk. Abdülâlim Abdülâzîm (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405), 1/350; Muhammed b. Hibban b. Ahmed b. Ebi Hatim el-Bustî İbn Hibbân, *es-Sikât*, thk. es-Seyyid Şerefüddin Ahmed (Dâru'l-Fikr, 1975), 4/240; Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 4/359; Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, thk. İbrahim ez-Zeybek - Adil Mürşid (Müessesetü'r-Risâle, 1995), 3/236-237.

²⁵ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/299; Ebü Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve'ta'dil* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952), 8/177; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/473; Cemalüddin Ebü'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, *Tehzibu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvâd Maruf (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 28/546; Zehebî, *Siyer*, 5/402; İbn Hacer, *Tehzib*, 10/312.

²⁶ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/456; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/446; İbn Hacer, *Tehzib*, 4/338.

²⁷ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/427; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/275; Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takribü't-tehzib*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru'r-Reşid, 1406), 250.

²⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/202; İbn Hacer, *Tehzib*, 10/64; İbn Hacer, *Takrib*, 552.

onayladığı görülmektedir.²⁹ Bu bilgiler ışığında imanın dört esasına iman etmekten bahseden hadisin sahih olduğunu söylemek mümkündür.

Tirmizî yukarıdaki rivâyetin hemen ardı sıra Mahmud b. Gaylan’ın Tayâlisî dışında Nadr b. Şümeyl’in de hadisi aynı râvîlerle naklettiğini kaydeder ve Tayâlisî kanalıyla gelen rivâyetin Nadr vasıtasıyla gelen rivâyetten esah olduğunu belirtir. Onun da işaret ettiği gibi Nadr üzerinden gelen tarikte Rib’î b. Hıraş ile Hz. Ali arasında mübhem bir râvî bulunmaktadır. Buradaki söz konusu mübhem râvîden olacak ki Tirmizî ayrıca Rib’î b. Hıraş’ın Hz. Ali’den hadis dinleyip dinlemediği konusundaki muhtemel soru ve tereddüdün izalesi için birçok kişinin Ali→Rib’î→Mansûr senediyle rivâyette bulduklarına ve Rib’î’nin yalan söylemediğine yer vermektedir.³⁰

Bu konudaki rivâyetler şerh edilirken “لَا يُؤْمِنُ” ifadesinin imanın aslını nefyettiğine vurgu yapılmıştır. Söz gelimi Tirmizî’nin şarihi Mübârekfûrî (ö. 1935), bu ibarenin imanın aslını nefyettiğini söylemiş ve böyle bir kişinin kalp ile tasdik etmesine itibar olunamayacağını belirtmiştir.³¹ *el-Mefâtih fi şerhi’l-Mesâbih*’in müellifi Hüseyin b. Mahmud ez-Zeydânî el-Muzhirî de (ö. 727/1326) önceki şarih gibi “iman etmiş olamaz” ifadesini imanın kemâli değil, iman aslı olduğunu belirterek bu durumdaki bir kişinin mümin olamayacağı bildirmiştir.³² Muzhirî ayrıca mezheplerin veya fırkaların kader konusundaki yaklaşımlarını da dikkate alarak şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: “Denilse ki bu hadis kaderiye fırkasına mensup birisinin mümin olmadığına delil midir. Bunlar hakkında ne söylersiniz? Deriz ki eğer kaderî olan kişi hiçbir fiil ve sözün Allah’ın takdiriyle olmadığına inanır ve kulu kendi fiilini yaratıcısı olarak görürse bu durum onun bu söz veya inancında Allah’a acziyet nisbep etme maksadı taşıyorsa kâfir olur. Bu söz ve inancıyla Allah’ı kötü fiillerden tenzih etme amacı taşıyorsa, kalbinde de Allah’ı ta’zim etme düşüncesi varsa kâfir değil, mübtedî’ olur.”³³

Bu değerlendirmeye göre Allah’a acziyet maksadı taşımadığı sürece kadere imanla ilgili farklı yorum ve yaklaşımların imanın aslına zarar vermeyeceği sonucuna ulaşmak mümkündür.

²⁹ Ebû Abdillâh el-Hâkim Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Neysâbüri, *el-Müstedrek ala’s-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1411), 1/87.

³⁰ Tirmizî, “Kader”, 10.

³¹ Ebû’l-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahim el-Mübârekfûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî bi-şerhi Câmii’l-Tirmizî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 6/298.

³² Hüseyin b. Mahmud b. Hasan Muzhiruddin ez-Zeydânî, *el-Mefâtih fi şerhi’l-Mesâbih*, thk. Nureddin Tâlib (Kuveyt: Dâru’n-Nevâdir, 1433/2012), 1/209; Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Kütü’l-muğtezî ala Câmii’l-Tirmizî* (Mekke: Câmîiatü’l-Ümmi’l-Kurâ, Doktora Tezi, 1424), 1/505.

³³ Zeydânî, *el-Mefâtih*, 1/210.

Tîbî de (ö. 743/1343) “لا يؤمن” ifadesinin imanın aslını nefyettiğini ve bu dört şeyden birine inanmayan kişinin mümin olmayacağını belirterek yukarıdaki görüşe katılır.³⁴ Benzer görüşleri İbn Melek (ö. 820/1418 ?),³⁵ Ali el-Kârî (ö. 1014/1605),³⁶ gibi âlimler de beyan etmişlerdir. Dihlevî (ö. 1052/1642), bu hadisin kaderi inkârın küfür olduğuna işaret ettiğini, eğer hadisle kâmil imanın nefyi kastedilirse hakikat ve mecaz arasının cem edilmesi gerektiğini söyler.³⁷

Bu bilgilere göre “لا يؤمن” ifadesinden sonra imanın rükünlerinden biri veya birkaçı dile getirilmişse buradaki olumsuzlama (nefiy), imanın aslını ilgilendirmektedir.

1.2. Hz. Peygamber’e İman Etmeye İlgili Rivâyetler

Klasik hadis kaynaklarındaki birtakım rivâyetlerde, Hz. Peygamber’e iman etmekten ve Resûlullah’ı herkesten daha fazla sevmekten bahsedilmektedir. Bu rivâyetlerin bazılarında Hz. Peygamber’e imanla birlikte Allah’a iman etme ve ensarı sevme de dile getirilmektedir. Bu başlık altında Hz. Peygamber’e iman etmekten bahseden rivâyetler incelenecek, ensarı sevmeye ilgili kısmın üzerinde ise ileride ayrıca durulacaktır.

Hz. Peygamber’e iman etmekten bahseden rivâyetler Tayâlisî,³⁸ İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849),³⁹ Ahmed b. Hanbel,⁴⁰ Taberânî (ö. 360/971)⁴¹ ve Hâkim’in⁴² eserlerinde yer almaktadır. Diğer rivâyetlere göre biraz daha detaylı olan Ahmed b. Hanbel’in Saîd b. Zeyd’den naklettiği rivâyet şöyledir: “Abdesti olmayan kimsenin namazı, besmele çekmeyen de abdesti yoktur. Bana inanmayan Allah’a iman etmiş olamaz, ensarı sevmeyen ise bana iman etmiş olamaz.”⁴³

Bu rivâyeti Ahmed b. Hanbel, Saîd b. Zeyd→Esmâ bint. Saîd→Rebâh b. Abdîrahman b. Huveytîb→Ebû Sifâl el-Mürri (Sümâme b. Vâil)→İbn

³⁴ Şerafüddin Hüseyin b. Abdilla et-Tîbî, *Şerhu’l-Tîbî alâ Mişkâti’l-mesâbih (el-Kâşif an hakâiki’s-sünen)*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Riyâd: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 2/567.

³⁵ Muhammed b. İzzeddin Abdüllatif İbn Melek, *Şerhu Mesâbihi’s-sünne li-İmam el-Begavî*, thk. Nureddin Tâlib (İdâretü’s-Sekâfeti’l-İslâmî, 1433/2012), 1/123.

³⁶ Ebû’l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtiḥ şerhi Mişkâti’l-mesâbih* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 11422/2002), 1/179.

³⁷ Abdülhak b. Seyfeddin ed-Dihlevî, *Lema’âtü’l-tenkîḥ fî şerhi Mişkâti’l-Mesâbih*, thk. Tekiyüddin en-Nedvî (Dımaşk: Dâru’n-Nevâdir, 1435/2014), 1/393.

³⁸ Tayâlisî, *el-Müsneḍ*, 1/195.

³⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/141.

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneḍ*, 27/211, 38/272, 45/124-125.

⁴¹ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 22/296; Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, thk. Tarık b. İvâdillah b. Muhammed - Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kâhire: Dâru’-Haremeyn, ts.), 2/26.

⁴² Hâkim en-Neysâbüri, *el-Müstedrek*, 4/66.

⁴³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneḍ*, 27/211.

Harmele→Hafs b. Meysere→Heysem b. Hârice⁴⁴ senediyle kaydetmiştir. Rivâyetin isnadlarında yer alan Sümâme b. Vâil isimli râvînin tenkit edilmesi sebebiyle bu rivâyetlerin zayıf olduğu ifade edilmiştir.⁴⁵

Hâkim *Müstedrek*’inde Rebâh’tan hadisi tahrir etmiş ve onun bulunduğu senede sahih hükmü vermiştir.⁴⁶ Bezzâr (ö. 292/905), Rebâh ve dedesinin yalnızca yukarıda zikredilen hadisle bilindiklerini belirtmiştir. İbn Hibbân ona Sikât’ında yer verse de İbnü’l-Kattân onun meçhûl’l-hal olduğunu söylemiş,⁴⁷ İbn Hacer de (ö. 852/1449) onun makbul olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸

İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) *Kitâbü’l-İlel*’de bahsi geçen rivâyete yer verdikten sonra ilgili rivâyeti babasına ve Ebû Zür’a’ya (ö. 264/878) sorduğunu, onlarda rivâyetin kendilerine göre sahih olmadığını ifade etmişler, Ebû Sifâl ve Rebâh’ın meçhûl olduğunu belirtmişlerdir. İbn Kattân ise isnadda üç tane meçhul râvînin bulunması sebebiyle rivâyetin çok zayıf olduğunu belirtmiştir. Bu üç meçhul râvînin ise Rebâh’ın ninesi -ki ne ismi ne de hali bilinmektedir-, Rebâh, ise Ebû Sifâl’dır.⁴⁹

Zikredilen bu rivâyetlerin ortak noktası Hz. Peygamber’e iman etmektir. Peygamberlere veya Hz. Peygamber’e iman etmek ise imanın temel esaslarından biridir. Nitekim Yüce Allah “Ey iman edenler! Allah’a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr ederse büsbütün dalaletе düşmüş olur.”⁵⁰ şeklinde buyurmaktadır. Bu sebeple rivâyetlerde inanç esasları veya inanç esaslarından birinin zikredilerek bunlara imanın gerekliliğinin ortaya konulması imanın aslını ve esasını ilgilendirmektedir. Haliyle bu esaslardan birine iman etmemek veya bunlardan birini inkâr etmek kişiyi küfre götürecektir.

⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/211.

⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/211.

⁴⁶ Hâkim, Rebâh’tan hadisi tahrir etmiş ancak sıhhat hükmünü açıkça belirtmemiştir. Zehebî ise bu hususta sükut etmiştir. Muhtemelen Hâkim’in Rebâh’tan hadisi kaydetmesi aynı zamanda sahih olarak telakki ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Bk. Hâkim en-Neysâbüri, *el-Müstedrek*, 4/66.

⁴⁷ Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî Moğultay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl fi esmâi’r-ricâl*, thk. Muhammed Osman (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2011), 3/13.

⁴⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 205.

⁴⁹ Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî Moğultay b. Kılıç, *Şerhu Süneni İbn Mâce*, thk. Kamil Uvayda (Suûdiyye: Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, 1419/1999), 252; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Nuhabü’l-efkâr fi tenkihi meâni’l-ahbâr fi Şerhi Meâni’l-âsâr* (Katar: Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1429/2008), 1/218.

⁵⁰ en-Nisâ 4/136.

Bu rivâyetlerde dikkat çeken bir diğer husus ise ifadelerin şartlı bir yapıya sahip olmalarıdır. Örneğin “bana iman etmeyen Allah’a iman etmiş olamaz, ensarı sevmeyen bana iman etmiş olamaz, abdesti olmayanın namazı, besmele çekmeyenin abdesti yoktur.” cümleleri şart-cevap kalıbıyla ifade edilmektedir. Ulemâ rivâyetlerde zikredilen “ل” harfinin hangi manaya delalet ettiği üzerinde durarak bu harfin hakiki anlamda mı yoksa macazî anlamda mı kullanıldığını ele almıştır. Zira hakiki anlamda kullanıldığında o şeyin olmadığını ifade eder. Yani o şeyin aslını nefyeder/olumsuzlar. Mecazî anlamda kullanıldığında ise “kâmil olmadığı” manasını verir. Kâdî İyâz (ö. 544/1149) bu perspektif çerçevesinde “abdesti olmayanın namazı yoktur” cümlesinde “ل” kelimesinin hakiki manada kullanıldığını, bu sebeple abdesti olmayan kimsenin gerçekte namazının da olmayacağını, “besmele çekmeyenin abdesti yoktur” cümlesinde ise, mecazî anlamda kullanıldığını ve “abdeste başlarken besmele çekmeyenin abdesti kâmil değildir” manasında olduğunu ifade etmiştir.

Üzerinde durulan bu rivâyetten başka ehl-i kitabın da Hz. Peygamber’e iman etmesinden bahseden rivâyetler bulunmaktadır: Bu rivâyete göre Hz. Peygamber, “Muhammed’in nefsi kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki eğer bu ümmetten bir Yahudi veya Hıristiyan beni işitir de sonra benimle gönderilene iman etmeden ölürse mutlaka cehennemliklerden olur”⁵¹ şeklinde buyurmuştur. Söz konusu rivâyet Ebû Hüreyre (ö. 58/678) ve Ebû Mûsâ el-Eş’arî (ö. 42/662-63) tarafından merfû olarak nakledilmiş olup Tayâlisî,⁵² Ahmed b. Hanbeli⁵³ ve Müslim⁵⁴ gibi müelliflerce de tahrir edilmiştir.

Hz. Peygamber’e iman etmeyle ilgili rivâyetler elbette verilen bu rivâyetlerle sınırlı değildir. Genelde peygamberlere özelde ise Hz. Peygamber’e inanmanın gerekliliğini ifade eden birçok âyet ve hadis bulunmaktadır.

2. İmanın Kemâline Talluk Eden Rivâyetler

Bu başlık altında Hz. Peygamber’i herkesten ve her şeyden daha fazla sevmeye, ensarı sevmeye, kendisi için istediğini başkası için de isteme, komşuya eziyet etme, yalan ve tartışmayla ilgili rivâyetler ele alınacaktır.

2.1. Hz. Peygamber’i Herkesten Daha Fazla Sevmeye İlgili Rivâyetler

Temel hadis kaynaklarında Hz. Peygamber’in herkesten ve her şeyden

⁵¹ Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/410; Ahmed b. Hanbeli, *el-Müsned*, 13/522; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu’s-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kâhire: İsmâ’îl-Bâbî’l-Halebî ve Şürekâhu, 1374/1955), “İman”, 153; Hâkim en-Ney-sâbüri, *el-Müstedrek*, 2/372.

⁵² Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/410.

⁵³ Ahmed b. Hanbeli, *el-Müsned*, 13/422.

⁵⁴ Müslim, “İman”, 240.

daha fazla sevilmesini ifade eden hadisler bulunmaktadır. Bu rivâyetlerin bazılarında Hz. Peygamber’i çocuk, anne-baba ve bütün insanlardan daha fazla sevmedikçe kişinin iman etmiş olamayacağından, bazılarında ise imanın tadı Allah ve Resûlü’nü başkalarından çok sevme ile mümkün olacağından bahsedilmektedir.

Sözü edilen rivâyetler Tayâlisî,⁵⁵ Ahmed b. Hanbel,⁵⁶ Buhârî,⁵⁷ Müslim⁵⁸ ve İbn Mâce⁵⁹ gibi musanniflerin eserlerinde yer almakta olup⁶⁰ aynı zamanda rivâyetlerin *Sahîhayn* müelliflerine göre sahih olduğu söylenebilir. Çağdaş muhakkiklerin de rivâyetlerin sahih olduğuna hükmettikleri görülmektedir.⁶¹

Müslim’deki bir rivâyete göre Hz. Peygamber, “Sizden biriniz, ben kendisine çocuğundan, babasından ve bütün insanlardan daha sevgili olmadıkça iman etmiş olamaz”⁶² buyurmaktadır. Ahmed b. Hanbel bu hadisi daha uzun bir şekilde şöyle kaydetmiştir: “Sizden biriniz Allah ve Resûlü’nü başkalarından daha fazla sevmedikçe, Allah kendisini hidâyete erdirdikten sonra ateşe atılmak küfre dönmekten daha sevimli gelmedikçe iman etmiş olamaz. Yine biriniz, ben kendisine çocuğundan, babasından ve bütün insanlardan daha sevimli olmadıkça iman etmiş olamaz.”⁶³ Bu son rivâyet küçük bazı lafız ve mana farklılıklarıyla beraber “iman etmiş olamaz” ifadesinin yerine “şu üç şey kimde bulunursa imanın tadını alır...” şeklinde nakledilmiştir.⁶⁴

Öncelikle şunun belirtilmesi gerekir ki Allah’ı ve Resûlü’nü sevmek, saygı duymak, ta’zimde bulunmak, itaat ve ittiba etmek, Allah ve Resûlü’nün emirlerini yerine getirmek, yasaklarından uzak durmak, Kur’an’ı ve sünneti rehber edinmek, Resûlullah’ı örnek almak her Müslüman için bir görevdir. Kur’ân-ı Kerîm’de Allah ve Resûlü’nü sevmek ve onlara itaat etmeyle ilgili âyetler bulunmaktadır. Bu âyetlerde Allah ve Resûlü’ne itaat edilmesi emredilmiş ve itaat edenlerin içlerinde ebedi kalacakları

⁵⁵ Tayâlisî, *el-Müsned*, 3/465.

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/397; 21/367.

⁵⁷ Buhârî, “İman”, 7, 8.

⁵⁸ Müslim, “İman”, 67, 70.

⁵⁹ İbn Mâce, “İftitâh”, 9.

⁶⁰ Tayâlisî, *el-Müsned*, 3/465; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/397; 21/367; Buhârî, “İman”, 7, 8; Müslim, “İman”, 67, 70; İbn Mâce, “İftitâh”, 9.

⁶¹ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/397 (3. ve 4. dipnot); Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. (Dimaşk: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430/2009), “Sünne”, 9 (3. dipnot); “Fiten”, 23 (2. dipnot).

⁶² Müslim, “İman”, 70.

⁶³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/397.

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/61.

cennete yerleşecekleri,⁶⁵ nebiler, siddıklar, şehitler ve salihlerle beraber olacakları,⁶⁶ ebedi kurtuluş ve mutluluğa erişecekleri,⁶⁷ hidâyete erip doğru yolu bulacakları⁶⁸ ifade edilmiştir. Allah ve Resûlü'ne itaattan yüz çeviren ve isyan edenlerin ise ebedi kalacakları cehenneme girecekleri ve zelil ve perişan eden azabı tadacakları,⁶⁹ apaçık sapıklık içine düştükleri,⁷⁰ amellerinin boşa çıkacağı⁷¹ belirtilmiştir. Hz. Peygamber'e itaati emreden bir grup âyette ise Resûlullah'ın bütün çabasına rağmen itaat etmeyen ve yüz çeviren kimseler konusunda Hz. Peygamber teselli edilmiş ve inkârcı bu kimselere karşı *“Seni onlar için bekçi olarak göndermedik”*,⁷² *“İtaatten yüz çevirirseniz bilin ki elçimize düşen tebliğden ibarettir.”*,⁷³ *“Peygamber'e düşen apaçık bir şekilde tebliğ etmektir.”*⁷⁴ şeklinde buyurulmuştur.

Allah ve Resûlü'ne icabet edilmesini emreden Yüce Allah dinin hükümlerinin mümin için *“hayat verici/ihya edici”* olduğunu⁷⁵ beyan etmiş Resûlullah'ın bir meselede hüküm verdiği zaman erkek ve bayan müminlerin başka bir tercih hakkı olamayacağı ve verilen bu hüküm dışına çıkamayacakları aksi takdirde bunun apaçık bir sapıklık olduğunu bildirmiştir.⁷⁶

Bazı âyetlerde ise Allah'ın sevgisini kazanmanın ve günahların bağışlanmasının Resûlullah'a ittiba etmekle mümkün olabileceği bildirilmiştir.⁷⁷ Tevbe Sûresinin 24. âyetinde de müminlerin Allah'ı ve Resûlullah'ı anne-baba, çocuk, akraba ve maldan daha fazla sevmesi şu şekilde emredilmiştir: *“Deki babalarınız, çocuklarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, kazandığınız mallarınız, zararından korktuğunuz ticaretiniz, hoşunuza giden konutlarınız size Allah, Resûlü ve Allah yolunda cihattan daha sevimli ise Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyiniz. Allah fasıkları hidâyete erdirmez.”*⁷⁸

Ardı ardına zikredilen bu âyetlerde Allah ve Resûlü'ne itaat ve ittiba edilmesi emredilmiş, onları herkesten ve her şeyden daha fazla sevmenin

⁶⁵ en-Nisâ 4/13.

⁶⁶ en-Nisâ 4/69.

⁶⁷ Nûr 24/52.

⁶⁸ Nûr 24/54.

⁶⁹ en-Nisâ 4/14.

⁷⁰ el-Ahzâb 33/36.

⁷¹ Muhammed 47/33.

⁷² en-Nisâ 4/80.

⁷³ el-Mâide 5/92.

⁷⁴ Nûr 24/54.

⁷⁵ el-Enfâl 8/24.

⁷⁶ el-Ahzâb 33/36.

⁷⁷ Âl-i İmrân 3/31.

⁷⁸ et-Tevbe 9/24.

gerekli olduğu ortaya konulmuştur. Hatta Peygamberi sevmenin yegâne şartının ona tabi olmaktan geçtiği, Peygamber’e tabi olan kimsenin tabi olduğu ölçüde Allah’ın sevgisinden nasipleneceği vurgusu Hz. Muhammed’e itaati göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir.⁷⁹ Üzerinde durulan ilgili rivâyetlerin de bu âyetleri teyit ettiği görülmektedir. Dolayısıyla Yüce Allah’tan sonra Hz. Peygamber’e duyulan muhabbet her Müslüman’ın kalbinde ve gönlünde bütün sevgilerin üzerindedir. Zira kişinin doğru yolu bulması küfrün karanlığından imanın nuruna çıkması⁸⁰ nimetlerin en büyüğüdür. Bu nimeti Yüce Allah insanlara Hz. Peygamber vasıtasıyla vermiştir. Bu sebeple bir müminin Hz. Peygamber’i bütün her şeyden daha fazla sevmesi doğal bir durumdur.

Bu başlık altında asıl üzerinde durulmak istenen husus şudur: Hz. Peygamber’i başkalarından daha fazla sevmenin anlamı nedir? Böyle olmadığı zaman kişi ile iman arasında nasıl bir ilişki olacaktır? Diğer bir ifadeyle bu durumda olamayan bir Müslüman hadisin literal manasına göre iman dışına mı çıkacaktır?

Esasen “Sizden biriniz, ben kendisine çocuğundan, babasından ve bütün insanlardan daha sevgili olmadıkça iman etmiş olamaz” rivâyetiyle ilgili olarak birçok alim değerlendirmede bulunmuştur.

Kâdî İyâz, mütekeliminden bazı âlimlerin bu hadis için şunları söylediğini belirtir: Hz. Peygamber, az lafızla birçok manayı cem etmiştir.⁸¹ Zira sevginin üç kısmı bulunmaktadır. 1. Babaya duyulan muhabbet gibi saygı ve hürmet anlamında, 2. Çocuğa duyulan muhabbet gibi şefkat ve merhamet anlamında, 3. Diğer insanlara olan muhabbet gibi uyumlu olmak, güzel söz ve davranış anlamında. Hz. Peygamber bu sevgilerin tamamını bu sözde toplamıştır.⁸² Kâdî İyâz bu bilgilerden sonra iman hakikatinin ve sahih olmasının ancak Hz. Peygamber’i herkesten daha fazla sevmekle gerçekleşeceğini belirtir.⁸³

Nevevî (ö. 676/1277), bu hadis için Müslim’in *Sahîh*’inde “...Resûlullah’ı sevmenin vücûbu” şeklinde bâb başlığı koymuştur. Hattâbî (ö. 388/998), hadiste zikredilen sevginin tabîi/fitrî sevgi değil, ihtiyar/seçme/tercih anlamında bir sevgi olduğunu ve insanın kendisini sevmesinin fitrî bir duygu olduğunu belirtmiştir. Hattâbî ilave olarak şunu söylemiştir: “Hadisin manası bana itaati ve benim rızamı tercih etmedikçe beni sevme hususunda doğru söylemiş olamazsın, demektir.”⁸⁴

⁷⁹ Yusuf Topyay, “Bursevî’nin Rûhu’l-Beyân’ında Sünnetin Değeri”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (17 Temmuz 2022), 566-589.

⁸⁰ et-Talâk 65/11.

⁸¹ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsûbî Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-mu'lim bi-fevâidi Müslim* (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1419/1998), 1/280.

⁸² Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-mu'lim*, 1/280.

⁸³ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-mu'lim*, 1/281.

⁸⁴ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *A'lâmü'l-hadis*, thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdirrahman (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ -Merkezü'l-Buhûsi'l-İlmiyye

Hadisle ilgili yapılan açıklamalarda genellikle sevginin tabîî ve ihtiyarî yönlerine işaret edildiği ön plana çıkmaktadır. Cibillî ve fitrî olarak isimlendirilen tabîî sevgiye göre kişi kendisini, çocuklarını, anne-babasını, akrabalarını, malını ve meskenini severken ihtiyarî sevgiye göre Allah ve Resûlü'nün emirleri yerine getirmelidir. Ancak şunun ifade edilmesi gerekir ki ister tabîî isterse ihtiyarî olsun müminin sevgisine en layık olan, Allah ve Resûlü'dür. Bununla birlikte kişi bir yandan anne-babasını, çocuklarını ve akrabalarını severken diğer yandan Hz. Peygamber'e muhabbet duyması, onu örnek alması, onun emirlerini yerine getirmesi ve yasaklarından kaçınması tam da Allah ve Resûlü'nün istemiş olduğu şeydir. Bu şekildeki bir müminin imanı kemâle ulaşmıştır. Bir diğer ifadeyle böyle bir mümin kâmil mümindir.

Buradaki asıl problem kişinin kendisine ve ehline olan sevgisinin ve bağlılığının veya onların yönlendirmelerinin Hz. Peygamber'in emirlerini yerine getirmesine, yasaklarından uzak durmasına engel olmasıdır. Bu durumda kişi Hz. Peygamber ve diğer hususlar arasında kalır ve Hz. Peygamber'in veya dinin kuralları yerine getirilmezse hadisin ifade etmiş olduğu mana kapsamına girer demektir. Başka bir ifadeyle diğer sevgiler ya da tercihler Hz. Peygamber'in sevgisinin veya emirlerinin önüne geçmesi sebebiyle “iman etmiş olamaz”

Ayrıca burada “iman etmiş olamaz” ifadesinin ulemâ tarafından kâmil iman manasına hamledildiğini ifade etmek gerekmektedir. Yoksa imanın bütünü kaldırılması anlamında değildir. İbn Battâl (ö. 449/1057), Hz. Peygamber'in hakkının başkalarının hakkından üstün görme bilincine sahip olan kişinin imanı kemâle ereceğini söylemektedir.⁸⁵ İbn Hacer, “لا يؤمن احدكم” ifadesini “ایمانا كاملا” şeklinde açıklamıştır.⁸⁶ Kastallânî (ö. 923/1517) aynı şekilde ilgili ifadeyi kâmil iman olarak şerh etmiştir.⁸⁷ Münâvî (ö. 1031/1622) *et-Teysîr*'de “ایمانا كاملا” şeklinde çevirmeyi uygun bulmuştur. Hz. Peygamber'e duyulan sevgiyi de ihtiyarî tercihe dayalı bir sevgi olarak anlamıştır.⁸⁸

Anlaşılan o ki, Hz. Peygamber'i sevmenin öncelikli manası onu diğer bütün şeylere takdim etmek, ona ittaat edip, muhalefeti terk etmek, emret-

ve İhyâü't-Türâsî'l-İslâmî-, 1409/1988), 4/2282.

⁸⁵ Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebü Temîm Yasir b. İbrahim (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 1/66.

⁸⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fet-hu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1380), 1/58.

⁸⁷ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (el-Matbaatü'l-Küb-
ra, 1323), 1/96.

⁸⁸ Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifin b. Ali el-Münâvî, *et-Teysîr bi şerhi'l-Câmii's-sağîr* (Riyâd: Mektebetü'l-İmâmü'ş-Şâfîî, 1408/1988), 2/503.

tiklerini yapıp yasakladıklarından uzak durmak demektir. Şayet anne-baba, çocuk veya insanlardan birinin maslahatı, emri ya da sevgisi dinin emirleri ile çelişir ise dinin emrini öncelemektir. Her ne kadar kişinin başkalarının faydasını öncelemesi imanın kemâline zarar verse de bütününe zarar vermez. Başka bir ifadeyle imanın tamamı kişiden kaldırılmış olmaz. Bu durum bir yönüyle diğer günahlar gibi değerlendirilebilir. Kişi bir emri yerine getirmedeği veya bir yasaktan uzak durmadığı zaman nasıl günahkâr olursa bu durumda aynı mahiyettedir.⁸⁹

Netice itibariyle kâmil müminin gönlü Peygamber sevgisiyle doludur. Hz. Peygamber sevgisi bütün sevgilerin ve tercihlerin üstündedir. Hz. Ömer’in (ö. 23/644) “Nefsim’den de çok seviyorum” demesi, Ebû Süf-yân’ın (ö. 31/651) hanımı Hind’in (ö. 14/635) Hz. Peygamber için “İman etmeden önce senin yüzün yüzlerin içinde en çok nefret ettiğim bir yüzdü imandan sonra ise senin yüzün bana yüzlerin en sevimlisi oldu” şeklinde ifadesi, Amr b. Âs’ın (ö. 43/664) “Hiç kimse bana Resûlullah’tan daha sevgili değildir. Hz. Peygamber’e olan saygımdan doya doya ona bakamadım. Hz. Peygamber’i anlatmam istense başaramam.”⁹⁰ sözü bu sevgi ve muhabbetin bir yansımasıdır.⁹¹

2.2. Ensarı Sevmeye İlgili Rivâyetler

Sohbet kökünden türeyen sahâbe kelimesi sâhib’in çoğuludur. Sahâbe kullanımıyla birlikte ashâb kelimesi de yaygın olarak kullanılmıştır.⁹² Sahâbe kavramıyla ilgili birçok tanım yapılmıştır.⁹³ Bu tanımların içerisinde en kapsamlı olanı hadisçilere aittir. İbn Hacer’e göre sahâbî, Hz. Peygamber’e mümin olarak mülâkî olan ve mümin olarak vefat eden kimsedir.⁹⁴ Canları ve mallarını Allah ve Rasûlü’ne feda etmekten çekinmeyen bu örnek nesil Kur’an-ı Kerim tarafından tebci edilmektedir.

Sahâbeden bahseden bazı âyetlerde onların, insanlar için ortaya çıkarılmış, iyiliği emreden kötülükten men eden ve Allah’a iman eden en hayırlı ümmet,⁹⁵ Allah’ın kendilerinden razı, onların da Allah’tan razı olduğu ve ebedi kalacakları cennetlerin hazırlandığı kimseler,⁹⁶ gönüllerine imanı

⁸⁹ Abdulkerim b. Abdillâh el-Hudayr, *Şerhu'l-Muharrer fi'l-hadis*, (ts.), 62/9.

⁹⁰ Müslim, “İman”, 192.

⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/583; Ebû'l-Abbâs Ziyaeddin Ahmed b. Ömer b. İbrâhim el-Kurtubî, *el-Müfshim lima eşkele min telhisi Kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddin Dîb Müstû v.dğr. (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996/1417), 1/226.

⁹² Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/491.

⁹³ Sahabenin farklı tanımları için bk. Nevzat Aşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti* (İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2013), 15-23.

⁹⁴ Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, thk. Abdulmuhsin b. Muhammed el-Kâsım (yy.:1441), 63.

⁹⁵ Âl-i İmrân 3/110.

⁹⁶ et-Tevbe 9/100.

yerleştiren ve kendi ihtiyacı olmasına rağmen daha muhtaç durumda olan kardeşlerini kendilerine tercih eden ve kurtuluşa erenlerin,⁹⁷ birbirlerine karşı merhametli ve rükû ve secde ederek Allah'ın rızasına arayanların,⁹⁸ imanları, hicretleri, Allah yolundaki savaşları, yardımları sebebiyle gerçek mümin olan, bağışlanan ve bol rızık elde edecek kimseler⁹⁹ olarak bahsedilmiştir. Yüce Allah gibi Hz. Peygamber de onları birçok hadisiyle övmüştür. Hadis kitaplarında menâkıb ve fezâil başlıkları altında sahâbeyi öven birçok hadis yer almaktadır. Bu rivâyetlere göre Hz. Peygamber sahâbeyi ümmetin en hayırlıları¹⁰⁰ gibi ifadelerle övmüştür. Ayrıca onlara dil uzatılmamasını ve onların yapmış olduğu küçük bir yardımın başkalarının yapacağı yardımdan kat be kat faziletli ve sevap olduğunu ifade etmiştir.¹⁰¹ Yine sahâbenin hedef haline getirilmemesini, onları sevmenin Hz. Peygamber'in sevgisinden kaynaklandığını, onlara olan nefretin Hz. Peygamber'e olan nefret sebebiyle olduğunu, onları incitmenin Allah ve Resûlü'nü incitme anlamına geldiğini bildirmiştir.¹⁰² Sahâbe hakkındaki bu genel hadisler yanında muhacir, ensar, Bedir ehli, Uhud ehli, Hudeybiye ehli, aşere-i mübeşşere gibi grupların ayrıca bazı sahâbîlerin cennetlik olduklarını bildiren rivâyetler bulunmaktadır.¹⁰³ Bununla birlikte bazı rivâyetlerde sahâbe ile iman arasında ilişki kurulmuş ve sahâbeyi sevmeyen birinin mümin olamayacağı ifade edilmiştir. Bu rivâyetler Tayâlisî,¹⁰⁴ İbn Ebî Şeybe,¹⁰⁵ Ahmed b. Hanbel,¹⁰⁶ Buhârî,¹⁰⁷ Müslim,¹⁰⁸ Taberânî¹⁰⁹ ve Hâkim¹¹⁰ gibi muhaddislerin eserlerinde yer almaktadır.

Konuyla ilgili iki rivâyet şöyledir: “Abdesti olmayan kimsenin namazı, besmeleyi çekmeyen de abdesti yoktur. Bana inanmayan Allah'a, ensarı sevmeyen ise bana iman etmiş olamaz.”¹¹¹

⁹⁷ el-Hasr 59/9.

⁹⁸ el-Fetih 48/29.

⁹⁹ el-Enfâl 8/74.

¹⁰⁰ Buhârî, “Fezâilü's-sahâbe”, 1.

¹⁰¹ Müslim, “Fazâilü's-sahâbe”, 221.

¹⁰² İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/494.

¹⁰³ Sahâbe ve sahâbe'nin fazileti ilgili detaylı bilgi için bk. Efendioğlu, “Sahâbe”, 35/491-500; Mehmet Efendioğlu, “Fezâilü's-sahâbe” (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/534-538.

¹⁰⁴ Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/195.

¹⁰⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/141.

¹⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/211, 38/272, 45/124-125.

¹⁰⁷ Buhârî, “İmân”, 9, “Fedâilü's-sahâbe”, 34.

¹⁰⁸ Müslim, “İmân”, 128, 129.

¹⁰⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 22/296; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 2/26.

¹¹⁰ Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/66.

¹¹¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/141; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/211, 38/272, 45/124-125; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 22/296; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 2/26; Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/66.

“Ensarı ancak mümin sever, münafık ise buğzeder. Kim onları severse Allah da onları sever. Kim onlara buğzederse Allah da ona buğzeder.”¹¹²

Tayâlisî’nin rivâyeti daha muhtasar olup Allah ve Resûlü’ne imanla birlikte ensarı sevmeye arasında ilişki kurulmuştur. Bu rivâyette abdest, namaz ve besmeleden bahsedilmemektedir.¹¹³ Ayrıca zikredilen Buhârî ve Müslim rivâyeti dışında yine aynı muhaddisler tarafından tahrir edilen bir rivâyette mümin ve münafığın alametinin ensarı sevmeye ve ensara buğzete olarak ifade edilmiştir.¹¹⁴

Bu rivâyetler dışındaki bazı rivâyetlerde Hz. Peygamber’in ehlinin, ailesinin ve Ben-i Abdülmuttalib’in sevilmesinden bahsedilmektedir. Taberânî’nin bir rivâyetine göre Abbâs b. Abdülmuttalib (ö. 32/653), Hz. Peygamber’e gelmiş ve şöyle demiştir: “Ey Allah’ın Resûlü bazı kişiler konuşurken yanlarına gittim. Beni görünce sustular. Bunu da bizden nefret ettikleri için yaptılar. Hz. Peygamber ‘böyle mi yaptılar gerçekten?’ dedi ve şunu ilave etti: Nefsim kudret elinde bulunan Allah’a yemin olsun ki onlardan biri benim sevgim sebebiyle sizi sevmedikçe iman etmiş olamaz...”¹¹⁵ Tirmizî hasen-sahih hükmü verdiği benzer bir rivâyeti *Sünen*’de tahrir etmiştir. Bu rivâyette Abbâs b. Abdülmuttalib’e gösterilen tavra Hz. Peygamber’in kızdığı, yüzünün kızardığı ifade edilmiştir. Bahsi geçen rivâyetin devamında Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Nefsim kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki: Allah ve Resûlü için sizi bir kimse sevmedikçe kalbine iman girmez.” Sonra şöyle devam etti: “Ey insanlar! Her kim benim amcama eziyet ederse bana eziyet etmiş olur. Bir insanın amcası onun babası gibidir.”¹¹⁶

Sihhat açısından bakıldığında Tayâlisî’nin kaydettiği rivâyetin senedinde yer alan Hasan b. Ebî Cafer ve Sümâme b. Vâil (Ebû Sifâl) isimli râvîlerin mecrûh olmaları sebebiyle rivâyetin zayıf olduğu söylenebilir.¹¹⁷ ... Ensarı sevmeyen bana iman etmiş olamaz, şeklindeki İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel’deki rivâyetin yine Sümâme b. Vail sebebiyle zayıf olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁸ “Ensarı ancak mümin sever ve mümin’in alameti ensarı

¹¹² Buhârî, “Fedâilü’s-sahâbe”, 34; Müslim, “İmân”, 129.

¹¹³ Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/195.

¹¹⁴ Buhârî, “İmân”, 9; Müslim, “İmân”, 128.

¹¹⁵ Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu’cemü’s-sağır*, thk. Muhammed Şekûr (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1405), 1/399; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, 6/59.

¹¹⁶ Tirmizî, “Menâkib”, 91.

¹¹⁷ İlgili râvîler için bk. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târih’ul-kebîr*, thk. Muhammed Abdulmuîd Hân (Haydarâbâd: Dâiratü’l-Meârifî’l-Osmânî, ts.), 2/288; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Kâşif fi marifeti men lehü rivâye fi’l-Kütübi’s-Sitte*, thk. Muhammed Avvâme - Ahmed Muhammed Nemir el-Hatîb (Cidde: Dâru’l-Kıble li’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye, 1992), 2/1/285.

¹¹⁸ Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/211 (1. dipnot).

sevmektir.” şeklindeki son iki rivâyet ise Buhârî ve Müslim rivâyeti olup bu iki muhaddise göre rivâyetler sahihtir.

Yukarıda da görüldüğü gibi ensarı sevmenin veya onlara buğzetmenin imanla ilişkisi kurulmuştur. Zira ensar, genel olarak da ashâb dine yardım etmiş ve destek olmuşlardır. Canları ve mallarını İslam’ın yücelmesi için feda etmişlerdir. Bu sebeple İslam’ın ilk öncülerini bu gayretleri dolayısıyla sevmek imanın bir gereğidir. Hatta kâmil müminde bulunması gereken bir özelliktir. Ancak herhangi bir gerekçeyle onlardan birini sevmemek imanın kemâlini nefyetse de aslını nefyetmeyecektir. *el-Müfhim* müellifi Ebû'l-Abbâs el-Kurtubî (ö. 656/1258) bu konuda şunları söylemektedir:

“Birtakım gerekçelerle sahâbeden birine buğz eden kimse ne kâfir ne de münafık olur. Nitekim sahâbe arasında büyük ihtilaflar baş göstermiş ve birbirleriyle savaşmışlardır. Bununla birlikte onlar ne birbirlerini tekfir etmiş ne de aralarında vuku bulan bu hadiselerden ötürü nifakla yargılamışlardır. Onların durumu hüküm istinbat eden müctehitlerin durumuna benzemektedir. Müctehidlerin bazen tamamı bazen de biri veya birkaçı isabet eder. Hata eden de mazurdur. Dolayısıyla ashâbdan birine buğz eden kişi günahkâr olur ve tevbe etmesi gerekir...”¹¹⁹

Netice itibariyle ashâbı sevmek imanın bir alametidir. Kâmil Müslüman ashâbı sever ve onların değerini düşürecek söylem ve eylemlerden uzak durur. Ebû Zür’a er-Razi, sahâbenin kadrini düşürmeye çalışan kimsenin zındık olduğunu belirterek Hz. Peygamber’in ve Kur’an’ın hak olduğunu, Kur’an’ı ve sünneti bize ulaştıranların da ashâb olduğunu söyler. Dolayısıyla onlara dil uzatanların Kur’an’ın ve sünnetin şahitlerini karalamayı amaçladıklarını, asıl hedefin de Kur’an ve sünneti iptal etmek olduğunu ifade eder...¹²⁰ Bununla birlikte herhangi bir sebeple onlardan birine buğzetmek kişiyi günahkâr yapsa da imanının aslını nefyetmediğini söylemek mümkündür.

2.3. Kendisi İçin İstedliğini Başkası İçin İstemeye İlgili Rivâyetler

Bazı rivâyetlerde kişinin kendisi için istediğini (sevdiğini) başkaları için istemesinden (sevmesinden) bahsedilmektedir. İlgili rivâyetler klasik birçok kaynakta mükerrer olarak Enes b. Mâlik (ö. 93/711) vasıtasıyla tahrir edilmiştir.¹²¹

¹¹⁹ Kurtubî, *el-Müfhim*, 1/264-265.

¹²⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdillâh es-Sûrakî - İbrahim Hamdi el-Medenî (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1357), 49.

¹²¹ Tayâlisî, *el-Müsned*, 3/497; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/193; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esedü'd-Dârânî (Dâru'l-Muğni, 1412/2000), “Rikâk”, 29; Buhârî, “İman”, 6; Müslim, “İman”, 71; İbn Mâce, “Sünne”, 9; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406), “İman”, 19; Tirmizî, “Kıyame”, 59.

“Sizden birisi, kendisi için istediğini kardeşi için istemedikçe iman etmiş olamaz.”¹²² Bazı rivâyetlerde “kardeşi veya komşusu için istemedikçe...” ifadesi yer alır. Ahmed b. Hanbel’in bir rivâyetine göre “Sizden birisi, kendisi için istediğini insanlar için istemedikçe hatta kişiyi Allah için sevmedikçe iman etmiş olamaz.”¹²³ şeklindedir.

Buhârî’deki bir rivâyette ise, “kişi, bir başkasını Allah için sevmedikçe, Allah’ın kendisini kurtarmasından sonra atışe atılmak küfre dönmekten daha sevimli gelmedikçe, Allah ve Resûlü’nü diğer şeylerden daha fazla sevmedikçe imanın tadını alamaz.”¹²⁴ buyurulmaktadır.

İbn Hibbân’ın bir rivâyetine göre “iman etmiş olamaz” ifadesinin açıklayacak “لَا يَتَّبِعُ عَبْدٌ حَقِيقَةَ الْإِيمَانِ” şeklinde bir rivâyet yer almaktadır. Ayrıca İbn Hibbân attığı başlıkla bu rivâyetin imanın aslına değil kemâline tealluk ettiğine işaret etmektedir.¹²⁵

Ahmed b. Hanbel’de geçen rivâyetlerin sahih olduğu belirtilmiştir.¹²⁶ Buhârî’de geçen rivâyetin ise onun şartlarına göre sahih olduğu söylenebilir.

Ebû Bekir İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148) başkasını sevmenin imanın aslı şartlarından olmayıp kemâl ve tamam şartlarından olduğunu ve imanı güçlendiren davranışlar arasında yer aldığını ifade etmektedir.¹²⁷

2.4. Komşuya Eziyet Etmeye İlgili Rivâyetler

Komşunun güvenilir olması, kötülüklerinden emin olunması imanla ilişkilendirilen konulardan biridir. Bu konuyla ilgili rivâyetler Tayâlisî,¹²⁸ Ahmed b. Hanbel,¹²⁹ Buhârî,¹³⁰ Müslim,¹³¹ gibi birçok hadis kaynağında merfû olarak rivâyet edilmektedir.

Konuyla ilgili Buhârî’de yer alan bir rivâyet şöyledir:

Vallahi iman etmiş olamaz, vallahi iman etmiş olamaz, vallahi iman etmiş olamaz. Denildi ki Ya Resûlallah kim iman etmiş olamaz? Resûlullah, komşusu zulmünden ve şerrinden emin olmayan kimse, (iman etmiş olamaz), buyurdu.¹³² Bu hadis Ebû Hüreyre ve Enes b. Malik gibi sahâbî-

¹²² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/389; Buhârî, “İman”, 6.

¹²³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/353.

¹²⁴ Buhârî, “Edeb” 42.

¹²⁵ İbn Hibbân, *Sahih*, 1/471.

¹²⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/193, 395, 21/227, 353, 389, 461.

¹²⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü’l-Arabî, *el-Kabes fî şerhi Muvatta’i Mâlik b. Enes*, thk. Muhammed Abdillâh Veled Kerim (Beirut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1992), 927.

¹²⁸ Tayâlisî, *el-Müsned*, 2/676.

¹²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/261.

¹³⁰ Buhârî, “Edeb”, 29.

¹³¹ Müslim, “İman”, 73.

¹³² Buhârî, “Edeb”, 29.

lerden rivâyet edilmiştir. Rivâyetin bazı tariklerinde “لَا يُؤْمِنُ”, bazılarında ise “لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ”¹³³ lafızları zikredilmektedir. Her iki lafzın birbirlerinin yerine kullanılması Hz. Peygamber’in farklı zaman, mekan ve durumlarda söyleme ihtimalini düşündürdüğü gibi râvî tasarruflarından kaynaklanma ihtimali de bulunmaktadır. Her iki ihtimalde de imanın hakikatinden bir alt tabakaya tekabül ettiği söylenebilir. Bu da imanın kemâliyle ilgili veçhesine uygun düşmektedir. Bu manadaki hadislerin bir değerlendirmesini yapan İbn Kuteybe (ö. 276/889), “büyük günah ve iman bir arada bulunur mu” başlığı altında meseleyi tartışmaktadır. Burada “zânî, mümin iken zina etmez, hırsız, mümin iken hırsızlık yapmaz.” rivâyeti ile “La ilahe illallah diyen kimse zina etse de hırsızlık yapsa da cennettir.” rivâyeti arasında tenakuz ve ihtilaf bulunduğunu söyleyenlere cevap vermektedir. İbn Kuteybe, imanın lügatte tasdik anlamına geldiğini belirterek esasen bu iki rivâyet arasında bir çelişki ve muhalefetin bulunmadığını izah etmeye çalışır. İmanla tavsif edilen üç grup insandan bahseder:

1. Kalbiyle tasdik etmediği halde diliyle ikrar edenler. İbn Kuteybe bunlara münafıkları örnek vermiş ve bu kimselere mümin denilemeyeceğini söylemiştir.

2. Kalbi ve diliyle tasdik edenler. Bunlar aynı zamanda günah işleyen ve Allah’a itaatta kusurlu olan kimselerdir. Bu kimseler mümin olmakla birlikte, günahları sebebiyle kâmil mümin değillerdir.

3. Kalbi ve dili ile tasdik edenler. Bunlar farzları eda eder, kebâirden kaçınırlar. İşte bunlar imanlarının gereğini yerine getiren hakiki/kâmil müminler sınıfını oluşturur.

İbn Kuteybe, “komşusu şerrinden emin olamayan kimse mümin olamaz”, “Müslümanların elinden ve dilinden emin olmadığı kimse, mümin olamaz”, “komşusu açken tok yatan mümin olamaz” şeklindeki rivâyetlerde zikredilen “mümin olamaz/değildir” ifadesini kâmil mümin olamaz şeklinde anlamıştır. Yine bir rivâyette “besmele çekmeyen kimsenin abdesti yoktur” denilirken bu ifadede kastedilen, abdestin kemâli ve faziletidir. Hz. Ömer’in “hac yapmayan kimsenin imanı yoktur” sözü de böyledir. Hz. Ömer bu sözle imanının kemâlini kastetmektedir. İbn Kuteybe günlük dilde de buna benzer kullanımlara örnek verir: Sözelimi insanlar “falan kimse akılsızdır” dedikleri zaman bununla o kimsenin aklının tam olmadığını kastederler. Ya da “falanın dini yoktur” dedikleri zaman o kimsenin kâmil bir dine sahip olmadığını kastederler.¹³⁴

Hattabî’nin *Meâlimü’s-sünen* isimli eserinde ilgili hadis ve benzerleri

¹³³ Müslim, “İman”, 73.

¹³⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te’vilü muhtelifi’l-hadis* (Kahire: Mektebetü’l-Mütenebbî, ts.), 251-253.

şerh edilirken bu rivâyetlerde yer alan “ımanı yoktur/mümin olamaz” ifadesinin yasaklama, faziletin ve kemâlin olmayacağı manasına geldiği kaydedilmiştir.¹³⁵ İbn Battâl, komşusuna eziyet eden kimsenin mümin olmadığından bahseden rivâyeti açıklarken kâmil imanın olmayacağını söylemiş ve böyle bir kişinin imanın üst mertebesine ulaşamayacağını belirtmiştir.¹³⁶ Kâdî İyâz da rivâyetlerdeki “ıman etmiş olamaz” ifadesini bu durumda olan kimseler için şiddetli bir uyarı ve tehdit anlamında olduğunu söylemiş, böyle bir kişinin tam ve kâmil bir imana sahip olamayacağını belirtmiştir. Komşuya eziyetten bahseden bu tür rivâyetler eğer zahiri manasına hamledilecek olursa bu durumda Müslüman komşuya eziyet eden münafıkların kastedildiğini söylemiştir.¹³⁷ Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), bu gibi sebeplerle kişi dinden çıkar mı? şeklinde bir soru sorulsa, bunun cevabı şudur: “Böyle bir kişi imanın kemâlinden çıkar. Bu sıfatlar müminin sıfatı olamaz” demektedir.¹³⁸

Nevevî, bunun gibi hadisi şeriflerde imanın nefyinin iki açıklaması olduğunu söylemektedir. Birincisi yasaklanan şeyi helal gören kimse hakkındadır. Burada yasak olduğunu bildiği o şeyi helal gören kimsenin kâfir olacağı ifade edilmiştir. İkincisi ise kâmil mümin değildir.¹³⁹

2.5. Yalan ve Tartışmayla İlgili Rivâyetler

Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber’den nakledilen bazı rivâyetlerde kişinin eğlenme amacıyla veya şaka yollu da olsa yalan söylemesinin ve doğru sözlü olsa bile tartışmasının imana etki ettiği anlatılmaktadır. Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde¹⁴⁰ ve Taberânî’nin *el-Mu’cemü’l-kebir*’inde¹⁴¹ yer alan ve Ebü Hüreyre’den nakledilen bir rivâyet şöyledir:

“Kul şaka da olsa yalanı, haklı da olsa tartışmayı terk etmedikçe tam anlamıyla iman etmiş olamaz (لَا يُؤْمِنُ الْعَبْدُ).”

Rivâyet, *el-Metâlibü’l-âliye*’de Hz. Ömer’den “لَا يَبْلُغُ عَبْدٌ صَرِيحَ الْإِيمَانِ” şeklinde yer almaktadır. Rivâyetin devamında küçük lafız farkları olmasının yanında muhteva olarak aynı manayı ifade etmektedir.¹⁴²

¹³⁵ Ebü Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Meâlimü’s-sünen* (Haleb: el-Matbaatü’l-İlmiyye, 1351/1932), 4/317.

¹³⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 9/222.

¹³⁷ Kâdî İyâz, *İkmâlü’l-mu’lim*, 1/283.

¹³⁸ Celâlüddin Abdurrahman b. Ali Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-müşkil min hadîsi’s-Sahîhayn*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Riyâd: Dâru’l-Vatan, ts.), 3/515.

¹³⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 10/444.

¹⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/278, 371.

¹⁴¹ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 5/207.

¹⁴² Ebü’l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-Metâlibü’l-âliye bi-zevâidi’l-mesânidi’s-semâniye*, thk. Sa’d b. Nâsır b. Abdulaziz eş-Şetrî (es-Suûdiyye: Dâru’l-Asıme-Dâru’l-Gays, 1419), 12/390.

Ahmed b. Hanbel mezkur rivâyeti Ebû Hüreyre→Mekhûl→Mansûr b. Üzeyn→Abdulaziz→Huceyn b. el-Müsennâ senediyle rivâyet etmektedir. Taberânî ise Muhammed b. Abbâs el-Müeddib-Süreyc b. Nu'man vasıtasıyla tahrir etmiştir. Ancak senedde ismi yer alan Mekhûl'un Ebû Hüreyre'den semanın olmaması ve Mansûr b. Üzeyn'in ise meçhul olması sebebiyle sened zayıf görülmüştür.¹⁴³ Taberânî ise senedle ilgili yaptığı değerlendirmede bahsi geçen hadisi Mekhûl'den sadece Mansûr'un rivâyet ettiğini ve Abdulaziz'in de Mansûr'dan rivâyetinde teferrüd ettiğini belirtmiştir.¹⁴⁴ Bu bilgilere göre senedin zayıf olduğu söylenebilir. Bununla birlikte aşağıda işaret edilen rivâyetlerin birbirini desteklemesi sebebiyle rivâyete hasen hükmü verilmiştir.¹⁴⁵

İmanla doğrudan bağlantı kurulmasa da yalanı ve münakaşayı yasaklayan başka rivâyetler Enes b. Malik, Ebû Ümame el-Bâhilî (ö. 86/705) ve İbn Abbâs (ö. 68/687)¹⁴⁶ gibi sahâbîlerden merfû olarak nakledilmiştir. Enes'ten gelen rivâyet İbn Mâce, Tirmizî ve Taberânî'de yer alırken Ebû Ümame'nin rivâyeti Ebû Dâvûd (ö. 275/889)¹⁴⁷, Taberânî¹⁴⁸ ve Beyhakî'de (ö. 458/1066)¹⁴⁹ geçmektedir. Sindî rivâyetindeki “الإيمانَ كُلَّهُ” ifadesini “كمال الإيمان” şeklinde izah etmiştir.¹⁵⁰

Sonuç

Temel hadis kaynaklarında yer alan bazı rivâyetlerde Hz. Peygamber'in muhtelif sebeplerle “iman etmiş olamaz veya mümin değildir” şeklinde buyurduğu nakledilmiştir. Bu kapsamdaki rivâyetlerin muhtevalarının birbirinden farklı olduğu görülmüştür. Rivâyetlerin bir kısmında bazı iman esaslarından bahsedilirken diğer kısmında insanların birbirleriyle ilişkileri üzerinde durularak ensarı sevme, kendisi için istenilen bir şeyi başkası için de isteme, komşuya eziyet etme, yalan söyleme ve biriyle münakaşa etme konularında bir takım nebevî ölçü ve yaklaşımlar konulmuştur.

Dolayısıyla muhtevanın içeriğiyle ilgili bu durum (لا يؤمن) ifadesinin mana ve maksadının tespiti konusunda belirleyici olmuş, söz konusu ifadenin imanının aslına mı yoksa kemaline mi taalluk ettiği hususuna ışık tutmuştur. İnanç esaslarından biri veya birkaçının dile getirildiği rivâyetlerde

¹⁴³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/278.

¹⁴⁴ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 5/208.

¹⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/278.

¹⁴⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 11/139.

¹⁴⁷ Süleyman b. Eşas es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût (Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430), “Edeb”, 8.

¹⁴⁸ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 8/98.

¹⁴⁹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 10/420.

¹⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/278 (3. Dipnot).

geçen bu ifade hadis uleması tarafından imanın aslını nefyettiği şeklinde açıklanmıştır. Ancak rivâyetin içeriğinde inanç esasları değil de ibadet, muamelat ve ahlâk konularının zikredildiği ve yapıldığı veya yapılmadığı zaman günahın terettüp ettiği rivâyetlerde (لا يؤمن) ifadesi imanın kemali ile ilişkilendirilerek böyle bir müminin kamil imana sahip olmadığı belirtilmiştir. Buna göre kişi emrin veya nehyin gereğini yerine getirmediği için sadece günahkâr mümin olacaktır. Bu sebeple özellikle inanç esaslarının dışındaki rivâyetlerin imanla bağlantısı kurulurken bu hususun dikkate alınması önem arz etmektedir.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût - Adil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401.

Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *Mirkâtü'l-mefâtiḥ şerhi Mişkâti'l-mesâbih*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 11422/2002.

Aşık, Nevzat. *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*. İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2013.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Nuhabü'l-efkâr fî tenkîhi meâni'l-ahbâr fî Şerhi Meâni'l-âsâr*. 19 Cilt. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1429/2008.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Mustafa Dîb el-Boga. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr/Dâru'l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *et-Târiḥ'ul-kebîr*. thk. Muhammed Abdulmuîd Hân. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmânî, ts.

Coşkun, Selçuk. *Hadîse Bütüncül Bakış: Tesbî-Anlama-Anlatma Bağlamında Bir İnceleme*. İstanbul: İFAV, 3. Basım, 2016.

Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri*. İstanbul: İFAV, 13. Basım, 2014.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selim Esedü'd-Dârânî. Dâru'l-Muğnî, 1412/2000.

Dihlevî, Abdülhak b. Seyfeddin. *Lema'âtü't-tenkîḥ fî şerhi Mişkâti'l-mesâbih*. thk. Takıyyüddin en-Nedvî. 10 Cilt. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1435/2014.

Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-Arabî. *el-Kabes fî şerhi Muvatta'i Mâlik b. Enes*. thk. Muhammed Abdillâh Veleđ Kerîm. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşas es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût. Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430.

Ebû Zehv, Muhammed. *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.

Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ali. *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-Sahîhayn*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. 4 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Vatan, ts.

Efendioğlu, Mehmet. "Fezâilü's-sahâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/534-538. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Efendioğlu, Mehmet. "Sahâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/491-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: Otto, 4. Basım, 2014.

Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdillâh el-Hâkim Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1411.

Haṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû Abdillâh es-Sûrakî, İbrahim Hamdi el-Medenî. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1357.

Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *A'lâmü'l-hadis*. thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman. 4 Cilt. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ -Merkezü'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, 1409/1988.

Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *Meâlimü's-sünen*. Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1351/1932.

Hudayr, Abdulkarim b. Abdillâh. *Şerhu'l-Muharrer fi'l-hadis*. (ts.).

Işık, Mustafa. “Evrensel Bir Hadis Denemesi: Ben ve Öteki”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (2011), 143-154.

İbn Battâl, Ebû'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdîmelik. *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*. thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 1423/2003.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dil*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef fi'l-ehadis ve'l-âsâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâidi'l-mesânîdi's-semâniye*. thk. Sa'd b. Nâsır b. Abdulaziz eş-Şetrî. 19 Cilt. es-Suûdiyye: Dâru'l-Asîme-Dâru'l-Gays, 1419.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahihi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 13 Cilt. Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1380.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nuhbetü'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*. thk. Abdulmuhsin b. Muhammed el-Kâsım, 1441.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-tehzi'b*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru'r-Reşid, 1406.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzi'bu't-tehzi'b*. thk. İbrahim ez-Zeybek - Adil Mürşid. Müessesetü'r-Risâle, 1995.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibban b. Ahmed b. Ebi Hatim el-Bustî. *es-Sikât*. thk. es-Seyyid Şerefüddîn Ahmed. Dâru'l-Fikr, 1975.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebî Hâtîm el-Bustî. *Sahîhu İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabî, ts.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.

İbn Melek, Muhammed b. İzzeddin Abdüllatif. *Şerhu Mesâbihi's-sünne li-İmam el-Begavî*. thk. Nureddin Tâlib. 6 Cilt. İdâretü's-Sekâfeti'l-İslâmî, 1433/2012.

İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh. *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadis ve mine'd-du'afâ' ve zikru mezâhibihim ve ahbârihim*. thk. Abdülalîm Abdülazîm. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405.

Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsûbî. *İkmâlü'l-mu'lim bi-fevâidi Müslim*. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1419/1998.

Kandemir, Emrah. “Kütüb-i Sitte Hadislerinde Geçen ‘Leyse Minnî/Minnâ’ İfadeleri Üzerine Mütâlaa”. *Hikmet Yurdu* 14/28 (2021), 286-309.

Karadâvî, Yusuf. *Sünneti Anlamada Yöntem*. çev. Bünyamin Erul. İstanbul: Nida, 3. Basım, 2011.

Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 10 Cilt. el-Matbaatü'l-Kübra, 7. Basım, 1323.

Kurtubî, Ebû'l-Abbâs Ziyaeddin Ahmed b. Ömer b. İbrâhim. *el-Müfhim lima eşkele min telhisi Kitâbi Müslim*. thk. Muhyiddin Dîb Müstü v.dğr. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996/1417.

Mizzî, Cemalüddin Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdirrahmân. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşar Avvâd Maruf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.

Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî. *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Muhammed Osman. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.

Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî. *Şerhu Süneni İbn Mâce*. thk. Kamil Uvayda. 5 Cilt. Suûdiyye: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999.

Mübârekfûrî, Ebû'l-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahim. *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmii't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifin b. Ali. *et-Teysîr bi şerhi'l-Câmii's-sağîr*. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-İmâmü's-Şâfiî, 2. Basım, 1408/1988.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmîu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kâhire: İsâ'l-Bâbi'l-Halebî ve Şürekâhu, 1374/1955.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406.

Sancaklı, Saffet. *Sünneti Doğru Anlamak*. İstanbul: Sır Yayıncılık, 2001.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Kütü'l-muğtezî ala Câmii't-Tirmizî*. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1424.

Şık, Mehmet Sırrı. “Hadis Şerhlerindeki Kâmil İmân Mefhumunun Din Algısı Üzerindeki Etkileri”. *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 2 (2022), 128-164.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Tarık b. İvadillah b. Muhammed - Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. Kâhire: Dâru'-Harameyn, ts.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdilmecid es-Selefi. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, ts.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü's-sağîr*. thk. Muhammed Şekûr. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405.

Taş, Mustafa. “‘Bizden Değildir/ليس منا’ Formatındaki Hadisler ile Bunların Anlamına Dair Bazı Mülâhazalar”. *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 8/2 (2022), 245-270.

Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdi'l-Muhsin et-Türkî. Mısır: Dâru Hicr, 1419.

Tîbî, Şerafüddin Hüseyin b. Abdilla. *Şerhu 'l-Tîbî alâ Mişkâti 'l-mesâbih (el-Kâşif an hakâiki 's-sünen)*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 13 Cilt. Riyâd: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Muhammed Fuâd Abdülbâkî v.dğr. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Beyânî, 1395.

Topyay, Yusuf. "Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ında Sünnetin Değeri". *Gümüshane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (17 Temmuz 2022), 566-589.

Vuruşkan, Hüseyin. "Hadislerin Diliyle İman-ı Kâmil Kavramının Karakteri". *Diyanet İlmî Dergi* 55/2 (2019), 339-377.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Kâşif fî marifeti men lehû rivâye fi 'l-Kütübi 's-Sitte*. thk. Muhammed Avvâme - Ahmed Muhammed Nemir el-Hatîb. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1992.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405.

Zeydânî, Hüseyin b. Mahmud b. Hasan Muzhiruddin. *el-Mefâtih fî şerhi 'l-Mesâbih*. thk. Nureddin Tâlib. 6 Cilt. Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 1433/2012.

